

סדר הנושאים במסכת כדרך בהכרעת ההלכה

חלק א - מבוא

כבר עסקו רבות בדרכו של רבי בעריכת המשנה, וברצוני להוסיף במאמר זה נדבך קטן על הקודמים, ולהראות, שייטכן, שרבי השתמש בסידור הנושאים בתוך המסכת כדרך של עריכה ולהכריע במחלוקות שעמדו לפניו.

המעבר ממדרשי ההלכה למשנה¹ טמן בחובו עבודת עריכה גדולה של חומר רב בנושאים שונים. החלוקה לסדרים נעשתה, בנראה, כבר ע"י רבי, שהרי כבר ר' חייא תלמידו מעיד על קיומם של שישה סדרים². חלוקה זו מובנת וברורה, שהרי, יש כאן תיחום ברור בין סוגים שונים של הלכות: הלכות הקרקע, הלכות הזמן, הלכות אישות, הלכות ממון, הלכות המקדש והלכות טומאה וטהרה. ברור, שיש חריגות שונות עד כדי מסכת שלמה מהנושא הכללי של הסדרים, כגון מסכת פסחים או יומא, שרובה עניני קרבנות - אך הם הובאו בסדר מועד עקב התלות בזמן³. החלוקה למסכתות סבוכה יותר, כאן פועלו של רבי היה יותר קשה משום שיש דינים שיכולים להופיע בשתי מסכתות. בנקודה זו הכריע רבי בשתי דרכים: או שהביא את המשנה פעמיים, או שבבואו להסביר עניין חדש הסתמך על הידע הקיים במסכת אחרת - ולא פירש עניין זה שוב⁴. בעניין סדרם של הסדרים והמסכתות, כותב סבי המהרי"ן אפשטיין:

ואמנם נראה, שבימים הראשונים לא היה סדר קבוע לסדרים וגם לא למסכות... אלא שנסדרו לפי הצורך ולפי העניינים השכיחים יותר... ובכלל, לא היה סדר השינון בשיבות דומה לסידורו של רבי: השינון היה תלוי בצורך השעה והמקום⁵.

בתקופת האמוראים כבר היה סדר מסוים לסדרים ולמסכתות, כפי שמעידות מספר

¹ ללא התייחסות למחלוקת הגדולה מה קדם למה.

² ב"מ פ"ה, ב.

³ עי' י.נ. אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 980-981; ח. אלבק, מבוא למשנה עמ' 125.

⁴ עי' אפשטיין שם, עמ' 982; אלבק שם, עמ' 125-126.

⁵ אפשטיין שם, עמ' 981.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הערות בגמרא⁶, מופיעות גם עדויות על חוסר סדר. בתוך המסכתות הסדר ברור יותר. ככל שניתן לומר, סדר זה נוצר בימיו של רבי, וכבר בתלמוד אנו מוצאים שמות של פרקים והתייחסות למיקומם במסכת, כמו שאומרת הגמ' "ואנן חמישה תנן"⁷. החלוקה לפרקים אינה כה ודאית, ולמרות עדותו של רב שרירא גאון שרבי הוא שחילק את הפרקים⁸ - אנו מוצאים שינויים, כפי שכותב המהרי"ן אפשטיין:

ואמנם חלוקת הפרקים לא תמיד נכונה היא... זו טעות הסופרים, אבל ישנן כמה וכמה טעויות ממין זה, שאינן טעויות הסופרים אלא טעויות ישנות של ה'תנאים' שוני המשניות...?⁹

אנו רואים, שתהליך עריכת המשנה כלל את סידור החומר בסדרים ובמסכתות, גם סידור כללי - אך גם סידור פנימי כל מסכת לעצמה, כפי שכותב המהרי"ן אפשטיין: "המסכתות - הן יחידות, כל אחת ספר לעצמה"¹⁰. עניין שלא הובהר לעניות דעתי עד כה הוא, האם יש משמעות לסדר הנושאים מעבר לנוחות הלימוד: האם רבי בעורכו את הנושאים במסכת, סידרם רק באופן שיקל לזכרם, או כסדר אותו הוא מצא לפניו, או שמא רבי בסדרו את הנושאים במשנה - גרס במודע להכרעה בעניינים הלכתיים¹¹. הגמרא עוסקת בעניין דומה, האם יש סדר למשנה'. כלומר, האם סדר המשניות יכול לשמש אותנו בבואנו לפסוק הלכה בעניין 'הלכה כסתם משנה', משום שכאשר יש שתי סתמות, או סתמא ואחריה מחלוקת על אותו עניין הוכרע לפסוק ע"פ האחרונה. הגמרא¹² מחלקת בין מסכת אחת לבין שתי מסכתות. אם הסתמא והמחלוקת במסכת אחת - פוסקים ע"פ כלל זה, אך אם הם בשתי מסכתות שונות - אין פוסקים כך. הסיבה לחלק בין מסכת אחת לשתיים היא: 'יש סדר למשנה', כלומר: במסכת אחת - הסדר קבועי אך בשתי מסכתות - אין ביניהן סדר קבוע המאפשר להכריע על פיו בהלכה¹³. כפי שאנו רואים, הכרעה הגמרא, שבמסכת אחת ניתן להשתמש בסדר כהלך

⁶ עי' שם, עמ' 983-988, שמביא הערות אלו והוכחות נוספות.

⁷ ע"ז ז'ד, ב, ואפשטיין שם, עמ' 993-994 ועי' עמ' 996-998, שמביא חילופים בסדר בתוך המסכת (לרוב עקב שיבוש), וחלקם בהשפעת הגמ'.

⁸ איגרת רב שרירא גאון, מהדורת לוי, נוסח ספרד עמ' 32.

⁹ שם, עמ' 994, ועי' המקומות שמביא.

¹⁰ שם, עמ' 993.

¹¹ עי' מאמרו של אברהם גולדברג, "סדר ההלכות במשנה ובתוספתא האם נמצאים רישומים של 'סדר קדום' במקורותינו", דברי הקונגרס החמישי למדעי היהדות (תשכ"ט), שהראה שהסדר הוא ע"פ האסוציאציה. וכ"כ מאמרו של יעקב בזק "סוד נוסף מסודות עריכת המשנה" סיני ע"ח (תשל"ו), שהסביר את סדר הנושאים ע"פ כמות המקרים בכל עניין.

¹² ע"ז ז', א.

¹³ עי' אנציקלופדיה תלמודית כרך ט' "הלכה כסתם משנה", עמ' שנ"ד-שנ"ח שמרחיב גם לעניין שני סדרים שונים.

בפסיקה. הגמרא, ואחריה הראשונים בפסיקתם, התייחסו לכל משנה לגופה, ולא לסדר הנושאים במסכת. ברצוני להראות בהמשך מאמר זה, שרבי לא פסק במשנה רק באופן מפורש בהביאו דעה זו או אחרת, אלא גם הכריע בדרכים עקיפות ע"י סידור הנושאים בסדר מסוים. אני מניח שלפעמים לא היה ביכולתו לשנות את קבצי המשניות שעמדו לפניו, והיה מוכרח לכתוב משנה זו למרות היותה סותרת את דעתו, ולכן הוצרך לנקוט בדרך שונה כדרך להכרעה.

חלק ב - הסידור הכרונולוגי

אחת מדרכי הסידור של רבי היתה הזמן, כלומר: נושא שניתן היה לשוורו כתהליך או כמעשים הקשורים בזמן - סידרו רבי כך. הרב יהודה שביב כותב בספרו "בציר-אביעזר" על סידור הנושאים במשנה בדרך זו:

חשיבותו של סדר זה נעוצה בכך, שגם אחר עריכת המשנה - היתה זו תורה שבע"פ. שזירת העניינים בחוט כרונולוגי מסייעת ללומד לזכור את המשניות הרבות והמפורטות¹⁴.

בבואנו לדון בעניין זה נראה לי, כפי שאמרתי לעיל, שמעבר לגישה החינוכית-זכירתית, יש כאן נסיון לקבוע, גם אם בדרך אגב, את ההלכה בעניינים שונים התלויים או בזמן או במקומם בתהליך.

המשנה הראשונה שברצוני לעסוק בה - היא משנת שביעית. מסכת זו מסודרת פחות או יותר ע"פ הסדר של שנת השמיטה. המשנה מתחילה בתוספת שביעית, שקודמת לשמיטה, ודיניה עוסקים בשנה השישית¹⁵, וממשיכה עם העבודות המותרות והאסורות בשמיטה¹⁶. אחר כך עוברת המשנה לאיסורים הנוהגים בפירות שביעית ובקדושתם, איסורים שזמנם בשביעית ואף אחריה, בשנה השמינית¹⁷, ומסיימת בפרק האחרון¹⁸ בשמיטת כספים.

סידור המסכת הוא על פי הכרונולוגיה של שנת-השבע: בתחילה לפני השנה, אחר כך בתוך השנה, אחר כך איסורים שחלים בסוף השנה ובסוף שמטת כספים, שחלה עם תום השנה השביעית. נראה לי שמסדר המשנה קבע כאן, ששמיטת כספים משמטת רק בסופה של השמיטה. לכאורה, מיותר לכתוב דין זה, שהרי כולם יודעים ששמיטת כספים משמטת **בסופה**. ברצוני להראות, שדין זה אינו כ"כ ודאי, ולכן הוצרך רבי לפסוק בעניין. במשניות שבפרק י' - אין הלכה זו מופיעה, וניתן לומר, שדין זה היה ברור, ולכן לא

¹⁴ שם, עמ' 235, הע' 14.

¹⁵ פרקים א'-ב'.

¹⁶ פרקים ג'-ד'.

¹⁷ פרקים ד'-ט'.

¹⁸ פרק י'.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

היתה סיבה לכוללו במשנה. אך נראה לי, שממשנת שביעית ניתן להביא סיוע לדעה ההפוכה, ששמיטת כספים משמטת בסופה.

המחזיר חוב בשביעית יאמר לו משמט אני אמר ליה אף על פי כן - יקבל ממנו, שנא': וזה דבר השמטה¹⁹...

פשטה של משנה זו מדבר על המחזיר חוב בתוך השנה השביעית ולא לאחריה, כפי שמסבירים כל הפרשנים²⁰, ולמרות זאת מתייחסת המשנה אל החוב כשמוט, דבר שמראה, שלפחות תנא זה הבין, ששמיטת כספים משמטת בתחילתה. יצחק שמואל רגיו²¹ בספרו 'אגרת ישר' מסביר את כל פרשת שמיטת כספים בדרך מאוד מיוחדת. בבואו להסביר את תאריך השמיטה הוא מביא את משנתנו, ומסביר אותה, שדעת התנא היא, ששמיטת כספים חלה בתחילתה²². במדרשי ההלכה אין דעה הסוברת, ששמיטה משמטת בתחילתה, אך בהוה אמינא מובאת הבנה זו. וכך נאמר בספרי²³:

מקץ שבע שנים - יכול מתחילת השנה או בסופה, הרי את דן: נאמר כאן קץ, ונאמר להלן קץ²⁴ מה קץ האמור להלן - בסופה ולא בתחילתה, אף קץ האמור כאן - בסופה ולא בתחילתה²⁵.

ההוה אמינא של המדרש מושפעת משתי נקודות: האחת - ההשוואה לשמיטת קרקעות, שתחילתה בראשית שנת השמיטה. והשנית - הקושי בהבנת פשט הכתוב, ואולי היא גרמה לאי-הבהירות. פרשת שמיטת כספים פותחת בפסוק: "מקץ שבע שנים תעשה שמיטה"²⁶. המלה "מקץ" - יכולה להידרש לשני פנים: לתחילתה של השנה ולסופה. האב"ע מפרשו: "...בתחילת השנה...", ובך הוא מסביר גם במצוות הקהל²⁷ ובביעור מעשרות²⁸. כך הסביר גם הרד"ק²⁹, ומוסיף הרמב"ן³⁰: "וכן אמרו המדקדקים כולם". הרמב"ן עצמו מסביר שהפסוק מדבר על שמיטת קרקעות, ולכן הפסוק מדבר על תחילת השנה; אך פשט המלה 'מקץ' - בסוף, ולכן הוא מסביר בדרך ארוכה ומסובכת, המובילה בסוף למסקנה, שהפסוק מדבר על תחילת השנה:

¹⁹ שביעית פ"י מ"ח.

²⁰ עי' ר"ש, רמב"ם, ברטנורא, תוס' יו"ט.

²¹ 1855-1784.

²² עי' הכתב הקבלה, דברים ט"ו, ב, שמביא את כל פירושו.

²³ פ' ק"א (מהדורת פינקלשטיין).

²⁴ דברים ל"א, י, דין הקהל.

²⁵ ועי' מכילתא דרשב"י כ"א, ב, עמ' 160.

²⁶ דברים ט"ו, י.

²⁷ דברים ל"א, י, "מקץ שבע שנים...".

²⁸ שם י"ד, כח, "מקצה שלש שנים".

²⁹ ספר השורשים, קצה, עמ' תרס"ב.

³⁰ דברים ט"ו, י.

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

פירושו בשנה השביעית, שהוא סוף המספר, והוא דומה לכתוב שבתורה: ובשביעית יצא לחופשי חנם.

ראינו שבעניין זמנה של שמיטת כספים ניתן היה להבין שמשמטת בתחילתה, וייתכן, שרבי לא רצה לשנות את לשונה של המשנה ולהכניס משנה שפוסקת במפורש שמשמטת בסופה, לכן סידר את דיני שמיטת כספים בסוף המסכת באופן שמדגיש את זמנה של השמיטה. ניתן לומר, שסידור זה הוא רק מטעמי נוחות וסדר, שהרי עניין שמיטת כספים שונה משאר נושאי המסכת העוסקת באיסורים החקלאיים, אך יתכן, וכך נראה לי, שגם לזה התכוון רבי בסדרו את הלכות שמיטת כספים במקום שסידרם.

מסכת נוספת שסודרה באופן כרונולוגי היא תחילתה של מסכת שבת. המסכת פותחת במעשים של ערב שבת³¹, ממשיכה בהדלקת הנר³², ואחר כך עוברת להלכות הטמנה³³ ולאחר מכן למה שנוהג בשבת³⁴.

ניתן לומר, שיש כאן סידור כרונולוגי פשוט, אך נ"ל שיש כאן קביעה מסויימת היוצרת גדרים שונים בזמני כניסת השבת.

בימינו, הדלקת הנר מציינת את כניסת השבת וכבר העירו הראשונים, שבזמן המשנה והגמרא - ההלכה היתה שונה, כפי שכותב הריטב"א:

ואין לחוש ולומר כי לאחר שהדליק נר שבת אסור לו לעשות מלאכה... וסברה נמי הוא שאין קדושת שבת חלה בהדלקת הנר אלא בקדושת היום עצמו...³⁵.

בגמרא לא מצאתי מקור הקובע, שהדלקת הנר מציינת את כניסת השבת, אך נראה לי, שגם בזמן המשנה היה מנהג שסבר, שהדלקת הנר היא האוסרת, או, יותר נכון, זה היה המעשה האחרון שנעשה לפני קבלת איסור השבת³⁶. א. וייס מעיר במאמרו "פירושים והערות לטקסט ולסדר המשנה"³⁷, שיתכן, שהיתה שיטה שסברה שיש להדליק נרות כפעולה אחרונה לפני השבת. הוא מסתמך על ברייתא המביאה מחלוקת לגבי כניסת השבת: ת"ק אומר, שבתקיעה השנייה מתוך השש - מדליק, ובשלישית - מטמין את החמין. לעומתו, רבי סובר, שמדליק את הנר לאחר הטמנת החמין, לאחר תקיעה רביעית, ורק אחר כך - מריע ותוקע ושובת³⁸.

בסוף פרק שני מונה המשנה דברים שיש לעשותם לפני חשכה ובזמן ספק חשכה:

31 פרק א'.

32 פרק ב'.

33 פרקים ג'-ד'.

34 שאר המסכת, וכבר עמד על סדר זה הריב"א, שבת ב' ע"א תוד"ה "יציאות השבת".

35 שבת כ"ג ב' ד"ה "נר", הוצ' מוסד הרב קוק, ובהע' 50 שמביא ראשונים נוספים. שיטת הבה"ג שונה, והוא סובר שכן קיבלו את השבת בהדלקת הנר, אך נראה לי, שאין לדבר הוכחה מהכתובים.

36 הלכה דה-פקטו.

37 חורב כרך ז', תש"ג, הע' 25.

38 ע"פ שבת ל"ה, ב, רש"י ד"ה "לחלוץ תפילין", ותוד"ה "רבי יהודה".

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

שלושה דברים צריך אדם לומר בתוך ביתו
ערב שבת עם חשכה
עשרתם ערבתם הדליקו את הנר
ספק חשכה ספק אינה חשכה
אין מעשרין את הודאי
ואין מטבלין את הכלים
ואין מדליקין את הנר
אבל מעשרין את הדמאי
ומערבין
וטומניו את החמין³⁹

כאשר מונה המשנה מה אין לעשות בזמן ספק חשכה היא מזכירה איסורי שבות: הפרשת מעשר וטבילת כלים⁴⁰, ועמם איסור דאורייתא - הדלקת נר. כבר עמדו הראשונים על שילוב מוזר זה של שבות ודאורייתא, ונתנו שני הסברים: או שמדובר בהדלקת נר ע"י אמירה לגוי, שאיסורה איסור שבות, ולכן הוזכרה במשנתנו⁴¹, או שכוונת המשנה היא "זו ואין צריך לומר זו קתני"⁴², ונשנה עניין הדלקת הנר במשנתנו בכדי לחזק עניין זה. בראשונים המביאים פירוש זה לא מצאתי בל הסבר, מדוע מדגישה המשנה את איסור הדלקת הנר. נראה לי לומר, שהיה בעם מנהג של עבירה - או, כדעת וייס, דעה חולקת - והדליקו העם גם בזמן שנאסר להדליק, כגון בספק חשכה, ולכן היה חשוב למשנה לציין דין זה. ניתן לראות גם מלשון הרישא שההדלקה נאמרת בציווי: "הדליקו", בשונה מהפעלים האחרים ברישא שנאמרים בלשון עבר, משום שידעו, שיש עוברים על דין זה ומאחרים את ההדלקה. י.ד. גילת⁴³ מסביר משנה זו בצורה דומה לוייס, ואומר:

דומה שגם המשנה האומרת: "שלושה דברים צריך אדם לומר בתוך ביתו ערב שבת עם חשכה עישרתם, ערבתם, הדליקו את הנר" (שבת ב, ז), ניתנת להתפרש: "עישרתם? ערבתם? (= האם סיימתם את כל עבודותיכם לשבת?) אם כן, 'מערתה הדליקו את הנר' ותקבלו את השבת, שהדלקת הנר הוי קבלת שבת!

מקור נוסף ניתן למצוא בדברי ר' יוסי ברבי חנינא שאומר: "שמעתי, שאם בא

³⁹ פ"ב מ"ז.

⁴⁰ עי' ברטנורא למשנה זו, ד"ה "אין מעשרין".

⁴¹ כפירושו השני של ברטנורא שם ד"ה "ואין".

⁴² שבת ל"ד, א ש"י ד"ה "ואין מדליקין".

⁴³ "ליל התקדש חג", סידרא ג', עמ' 41.

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

להדליק אחר שש תקיעות - מדליק...⁴⁴ ריב"ח חולק על הברייתא, האומרת שיש לשבות לאחר שש תקיעות, ורק בזמן התקיעה השלישית מותר עדיין להדליק. ניתן לומר, במיוחד לאור לשונו "שמעתי", שדבריו משקפים מנהג מקל, שחכמים לא קיבלוה⁴⁵ להדליק נרות גם אחרי השביתה הפורמאלית.

ע"פ זה נראה לי לומר, שסידור הנושאים בתחילתה של מסכת שבת - מנציח את ההלכה, שהדלקת הנר אינה קבלת השבת. רבי סידר את הנושאים כך, שהלכה זו תוכרע על ידי סודר הנושאים במשנה, כתגובה למנהג שונה או לדעה הלכתית אחרת, ועל מנת להבליט את חומרת העבירה של הדלקת נרות אחרי קבלת שביתת השבת.

פרק נוסף שסודר בסדר כרונולוגי הוא פרק א' במסכת ביצה⁴⁶, וכפי שאומר יוסף תבורי: "גם כאן שולטת השיטה הכרונולוגית, וסדר המחלוקות מתאים לסדר הפעולות."⁴⁷ מבנה הפרק הוא כדלקמן:

מ"ב	מחלוקת בהיתר שחיטה
מ"ג - מ"ד	מחלוקות בנטילת יונים לשחיטה ביו"ט
מ"ה	מחלוקת לגבי תריסי חנות
	מחלוקת לגבי עלי לקצב העור
	מחלוקת לגבי עור לדורסן

ע"פ תבורי מבנה הפרק מסודר סביב המחלוקות בין בית שמאי לבית הלל בנוגע לאכילת בשר ביו"ט. ולכן פותחים בעיקר הדין, עוברים לצייד, ממשיכים לחנות הבשר⁴⁸, אם מותר לפתוח אם לאו, ואח"כ עוסקים בדינים ספציפיים של מוקצה השייכים להכנת הבשר ולטיפול בחלקי הבהמה⁴⁹.

הסבר זה נכון לסדר המשניות שלפנינו, אך במשנת כ"י ליידין ובבבלי⁵⁰ מופיע סדר אחר בתוך משנה ה' -

מחלוקת לגבי עלי לקצב העור
מחלוקת לגבי עור לדורסן
מחלוקת לגבי תריסי חנות

ע"פ גרסה זו - מתערער הסדר, משום שפתיחת החנות ע"י התריסים עוברת לסוף

44 שבת ל"ה, ב.

45 ע"י שם.

46 במסכת זו אני הולך בעקבות מאמרו של יוסף תבורי: "לסדרן של המשניות בפרק א' של מסכת ביצה", מכתם לדוד עמ' 55-67.

47 עמ' 57 ו"כ עמ' 60.

48 ע"י עמ' 59, שמוכיח שהכוונה לבשר.

49 ע"י עמ' 60, שמוכיח שבזמן ובמיוחד ביו"ט, חתכו את הבשר לפני הפשטת העור.

50 ע"י עמ' 61, שמביא את כל כתבי היד המעידים על נוסח זה.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

התהליך. וכך מסביר תבורי:

מה משמעות סדר זה? אין כאן חריגה מסדר הפעולות, כי בית שמאי ובית הלל נחלקו לא רק בפתחת התריסים אלא גם בסגירתם לאחר המסחר. משום כך, אף כאן הוא מקום ראוי לסידור משנת התריסין בגמר חלוקת הבשר, כשבאו החנוונים לסגור את תריסיהם. סידור זה בא להוציא מדעת ר' שמעון בן אלעזר, הסובר שהמחלוקת בין ב"ש לב"ה מצטמצמת לפתחת התריסין, כי אף ב"ה מודים שאין להחזיר תריסין ביו"ט (תוספתא ביצה א', ז). שיטה זו אפשרית רק אם מחלוקתם תופיע בתחילה, (כנוסח המשניות - י.א.) ולא אם מחלוקת זו מופיעה כאן...⁵¹.

כדי להבין את דברי תבורי אביא את המשנה כלשונה ואת התוספתא המקבילה:
בית שמאי אומרים אין מסלקין את התריסים ביום טוב ובית הלל מתירין אף להחזיר⁵².

מפשט משנה זו ניתן להבין, שהמחלוקת היא גם לפני המסחר וגם אחריו. אך ניתן להבין גם כתוספתא:
אמי רבן שמעון בן גמליאל מודים בית שמאי ובית הלל שמסלקין את התריסים ביום טוב על מה נחלקו על החזירה שבית שמאי אוסרין ובית הלל מתירין⁵³.

ולכן, היות שמסדר המשנה לא רצה שהמשנה תובן כדרך התוספתא, סידר את תחילת פרק א' של ביצה לפי הסדר הזה⁵⁴. אם נדייק בדבריו של תבורי נראה, שטענתו מקבילה למה שראינו לעיל, שיש בסידור הדברים במשנה קביעה הלכתית שהיא שונה מדעה שהובאה במקום אחר⁵⁵.

מסכת נוספת שסודרה ע"פ תהליך כרונולוגי היא מסכת סנהדרין. ברצוני לעסוק בפרק א' של מסכת מכות, אשר רבים תהו על מקומו, ונראה לי שעדיין לא ניתנה תשובה המעניקה משמעות פנימית לסדר הקיים.
כבר עמדו על הקשר בין סנהדרין למכות, והעירו, שהיתה בעבר מסכת אחת של י"ד פרקים העוסקת בדיני שיפוט⁵⁶. אך בחיבור זה טמון קושי מסוים. לכאורה, מסכת סנהדרין סודרה באופן מוגדר ומובן:

⁵¹ עמ' 63.

⁵² ביצה פ"א מ"ה.

⁵³ תו"ט פ"א ה"י.

⁵⁴ בהמשך טוען תבורי שמשנתנו שונתה מהסדר הקדום, כי לא היה מספיק ברור מיקומה בתחילת 'המכירה'.

⁵⁵ יש לשים לב שמקרה זה עוסק במשנה ספציפית, שבה אנו בודקים את סידרה. נ"ל שניתן להחיל עיקרון זה, אם הוא קיים, גם על נושאים יותר גדולים.

⁵⁶ אפשטיין, 'מלנה"מ, עמ' 983, וכן מבואות לספרות התנאים, עמ' 417.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

פתיחה (א-ב)
דיני ממונות (ג)
דיני נפשות - מבנה הסנהדרין
הליך המשפט (ד-ה)
ביצוע גזר הדין (ו)
פרוט כל המיתות (ז)
פרוט מי נהרג באיזה מיתה ונספחים (ז-יא).

ובהמשך, במסכת מכות :
דיני עדים וסיכום (א)
דיני גלות (ב)
דיני מלקות (ג).

אבל תמוה מאוד, למה נמצא פרק א' של מסכת מכות, העוסק בדיני הזמת עדים ובהכחשתם⁵⁷ והמסכם את מסכת סנהדרין⁵⁸ - אחרי פרקים ד-ה, העוסקים בביצוע המשפט, ואחרי פרקים ו-יא, העוסקים בגזר הדין :
הגמרא⁵⁹ קושרת פרק זה לסוף פרק י"א, שבסופו מדובר על נערה מאורסה **וזוממיה**, ומצביעה על קשר אסוציאטיבי בינו ובין דיני עדים זוממים⁶⁰. יתכן שהסבר זה נכון, אך נראה לי להציע הסבר אחר למיקום הפרק, על סמך המשנה המופיעה בהמשך הפרק⁶¹ :
אין העדים נעשים זוממין עד שייגמר הדין
שהרי הצדוקים אומרים עד שיהרג
שנאי נפש תחת נפש
אמרו להם חכמים והלא כבר נאמר
ועשיתם לו כאשר זמם לעשות לאחיו
והרי אחיו קיים
אם כן למה נאמר נפש תחת נפש
יכול משקיבלו עדותן יהרגו
תל' לומר נפש תחת נפש
הא אינן נהרגין עד שייגמר הדין.

57. משניות א'-ט'.

58. משנה י'.

59. מכות ב', ב.

60. עי' תיר"ט פ"א מ"א ומלאכת שלמה פ"י מ"א, שמרחיבים את הקשר האסוציאטיבי.

61. פ"א מ"ו.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

במשנה זו מובאת מחלוקת קדומה בין הפרושים לצדוקים⁶², באיזה מקרה נהרג העד הזומם: רק אם כבר הוצא הנידון להורג, או גם אם עדיין לא מת הנידון, אך כבר נפסק הדין על בסיס זממת העדים? מחלוקת זו היא עקרונית, וסביר היה להניח כי חשוב יהיה למשנה להוכיח שאין ההלכה כצדוקים⁶³. לכאורה, לאור זאת, מיקומו של הפרק תמוה, משום שאם נבדוק את יחסו לשאר המסכת - נראה, שהסדר מרמז, שהפסק הוא ע"פ הצדוקים, שכן דין עדים זוממים מובא במסכת רק אחרי תיאור הריגת הנאשם. אלא שיש להבין, לדעתי, את מיקום הפרק באור אחר. אין סדר המשנה בא להכריע בעניין המחלוקת עם הצדוקים, אלא במחלוקת בין התנאים המאוחרים, לגבי הזמן בו ניתן להזים את העדים: האם רק לאחר גמר דין, או אף קודם לכן, משנחקרה עדותו, וכן שנינו במדרש תנאים⁶⁴: "ולעולם אין נהרגין עד שתיחקר עדותן...". על דעה זו חולקת התוספתא⁶⁵: "לעולם אין העדים נעשין זוממין עד שיגמר הדין לא לוקין ולא כשלמין ולא נהרגין עד שיגמר הדין...". וכך נפסקה גם במשנתנו.

א. פינקלשטיין⁶⁶ עוסק במחלוקת זו ומשווה אותה למחלוקת הקדומה עם הצדוקים, ומציע לחלק את משנתנו⁶⁷ לשתי שכבות: האחת עתיקה, מתקופת הצדוקים - "אין העדים... אחיו קיים"; והשנייה מאוחרת, בעניין גמר הדין, ומתבססת המשנה על הפסוק "אם כן... שיגמר הדין". פינקלשטיין מראה במאמרו את השינוי שחל במשך הדורות, לדעתו, בקביעת זמן ההזמה. הסברו של פינקלשטיין אינו מוכרח. ניתן לומר, שכבר במשנה הקדומה הופיעה דרשת הפסוק בעניין זמן ההזמה, ורק מאוחר יותר הפך עניין גמר הדין לנושא עקרוני אשר נחלקו בו בעלי ההלכה.

א. וייס⁶⁸ מסביר באריכות, שמשנה זו באה להוכיח, שיש שוני בזמן ההזמה בין דיני נפשות לדיני ממונות. בדיני נפשות ניתן להזים רק אחרי גמר דין, אך בדיני ממונות ניתן להזים את העדים גם מוקדם יותר - לאחר שנחקרה עדותו. על פי הסברו, הובאה מחלוקת הצדוקים והפרושים רק כהוכחה לשיטת המשנה לגבי דיני נפשות, משום שניתן היה להבין את פשט הכתובים באופן הנוגד את הבנת הפרושים, ולכן הוכרחו לצרף למשנה מחלוקת זו⁶⁹.

⁶² רוב המשניות שבהן מחלוקת בין הצדוקים לפרושים - קדומות מלפני חורבן הבית.

⁶³ עי' זוסמן, "חקר תולדות ההלכה ומגילות מדבר יהודה", תרביץ נ"ט, הערה 220, לגבי החשיבות שייחסו חכמים לפרסום המחלוקות. ע"ע תוספתא צוקרמנדל סנהדרין פ"ו ה"ו, סיפורו של שמעון בן שטח ויהודה בן טבאי: "אם לא הרגתי עד זומם בשביל לעקור מלבן של ביתוסיך", וכן זוסמן שם, הערה 160, על החילוף בין צדוקים לביתוסיך בתוספתא.

⁶⁴ "ט, יח, עמ' 117.

⁶⁵ תוספתא סנהדרין צוקרמנדל פ"ו ה"ו.

⁶⁶ "שיטות עתיקות בהלכות עדים זוממים", ספרא ח"ה עמ' רפ"ו, רצ"ד, ועי' שם שמביא מקורות תנאים נוספים בדעה זו.

⁶⁷ פ"א מ"ו.

⁶⁸ בספרו "סידור הדין" עמ' 104-116.

⁶⁹ שם, עמ' 116.

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

מתוך ניתוח סדר המסכת אנו רואים, שפרק א' (של מסכת מכות) נערך דווקא בסוף מסכת סנהדרין, כדי להפריד באופן מוחלט את הפרקים העוסקים בהליכי המשפט מדיני עדים זוממין, ובכך להכריע להלכה, שרק לאחר גמר דין ניתן להזים את העדים. העורך הדגיש דווקא עניין זה, משום שבמשנה שלפנינו עיקר המתח מופנה למאבק כנגד הצדוקים, וייתכן שעקרון זה של הזמה רק לאחר גמר דין יובלע בכלל המשנה, ובעתיד יוכרע ע"י דרשת הפסוק "נפש תחת נפש" בדרך שונה ולא כפי שהמשנה דרשה - "הא אינן נהרגין עד שיגמר הדין"⁷⁰.

התפתחות נוספת בעניין ניתן לראות בגמרא⁷¹:

תנא בריבי אומר לא הרגו נהרגין הרגו אין נהרגים
אמר לו אביו לאו קל וחומר הוא
אמר לו לימדתנו רבנו שאין עונשין מן הדין...

סוגיית הגמרא מתייחסת להלכה זו כדבר ודאי ואינה מעמידה לדיון אפשרויות אחרות⁷². הבנה זו של "הרגו אין נהרגים" - אינה פשט משנה, אלא הסברה של הגמרא למשנה ע"פ דורות התנאים האחרונים, ומאוקימתא זו יוצא כי העניין העומד במחלוקת במשנה הוא, האם עונשין מן הדין או לא⁷³.

בתקופת הגמרא, נראה לי שהעניין הוכרע, שאין עונשין מן הדין⁷⁴. על פי הבנה זו של המשנה - לפנינו שתי דעות: האחת, שניתן להזים בין גמר הדין לביצוע פסק הדין, והשנית, דעת הצדוקים, שרק לאחר ביצוע הפסק מזימים את העדים. נראה לי לשער כי יש לתלות את הפרדת מסכת מכות ממסכת סנהדרין בנסיון להכריע במחלוקת הזו. סוף פרק א' של מסכת מכות משמש מעין סיכום לכל דיני נפשות, וסוף פרק ג' הוא סיום במילי דאגדתא לכל מסכת סנהדרין, ועל כן נראית הפרדת המסכתות תמוהה. אלא שיש לומר, שעורכי הגמרא, כשעמדה לפנייהם סוגיית הגמרא דלעיל, הבינו, שבלי הפרדת המסכתות עלולה

⁷⁰ בנימין דה-פריס מחקרים בספרות התלמוד, עמ' 105, מניח על סכך התוספתא סנהדרין פ"ו, העוסקת בדיני עדים, שיייתכן שקובץ הלכות עדים שבפרקנו, היה צמוד בעבר לשאר דיני המשפט, כלומר לפרק ה: ואז הוא מתייחס לשלב שלפני ביצוע גזר הדין, בדומה לסדר המקביל בתוספתא. ע"פ הסברו של וייס למשנה יש לומר, שפרק זה נערך בכוונה מחוץ למהלך הדין, כדי לשלול את ההבנה שד"נ דומים לד"מ בעניין דין הזמה.

⁷¹ ה', ב.

⁷² ועי' חולין י"א ב, שהובאה גם שם ללא מחלוקת.

⁷³ הוודאות שאין עונשין מן הדין מאוחרת ואינה כה ברורה בתקופת התנאים. עי' ח. אלבק, פירוש המשנה נזיקין, השלמות והוספות עמ' 462, המסביר כך את סוגיית הגמרא, וכך הוסבר גם בדור דור ודורשיו ח"א פ"ד עמ' 138. א. וייס לעומתם מסביר שכבר במשנה הדין הוא: הרגו - אין נהרגים, על "סידור הדין", עמ' 113.

⁷⁴ ועי' אנצ' תלמודית "אין עונשין מן הדין", כרך א', עמ' תרפ"ט.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

להשתמע מסדר הפרקים הכרעה הלכתית לטובת הצדוקים, ולכן חילקו את המסכת ויצרו מסכת חדשה - מסכת מכות⁷⁵.

אם כן ראינו מספר שלבים במחלוקת בעניין הזמן בו ניתן להזים את העדים. הראשון, בתקופת הבית, בין הצדוקים לפרושים, כשהמחלוקת היתה, האם רק לאחר שנהרג הנידון מותר להזימם ולהענישם, או שמא ניתן לעשות זאת גם לפני כן. בשלב השני, בסוף תקופת התנאים, נחלקו האם ניתן להזים גם לפני גמר דין או רק לאחר גמר דין. בתקופת האמוראים הסבירו, ע"פ ברייתא מאוחרת, שהמחלוקת היא גם על סוף זמן ההזמה, כלומר, האם ניתן להזימם רק לפני מות הנאשם או גם לאחר מותו. כל מחלוקת גרמה לעריכה שונה של הפרקים: בתחילה היה מקומו ההגיוני של פרק א' במרכז המסכת, בצד דיני המשפט⁷⁶, לאחר מכן סודר הפרק בסוף דיני מיתות ב"ד, ולבסוף חילקו את המסכת לשתיים. ניגשנו להבנת מקומו של פרק א' במסכת מכות מתוך התפיסה, שהסדר משקף דעה הלכתית, ורבי וממשיכיו השתמשו בדרך זו לפסוק הלכות. עד כה ראינו שלוש מסכתות שסודרו בסדר כרונולוגי, ובהם מצאנו כי סדר הנושאים נקבע בצורה מיוחדת מתוך רצון לקבוע ולהכריע בנושאים הלכתיים השרויים בספק.

חלק ג - כלל ופרטיו

גם במסכתות שבהם אין הסידור כרונולוגי, יש מקומות שסידור הנושאים בדרך של כלל ואחריו פרט, משמש להכריע עניין הלכתי או להציג גישה הלכתית אשר אינה מפורשת במשנה. נעניין ראשון בסוף מסכת סנהדרין, ונמצא מקרה ברור, אשר צוין כבר ע"י רש"י⁷⁷, והוא מחלוקת ר' שמעון וחכמים בעניין חומרת מיתות ב"ד:

ארבע מיתות נמסרו לבית דין
סקילה שריפה הרג וחנק
רבי שמעון אומר שריפה סקילה חנק והרג
זו מצות הנסקל⁷⁸.

ע"פ מחלוקת זו נקבע סדר הנושאים בפרקים ו-יא: בתחילה דרכי הריגה כלליות שבתוכם דיני סקילה⁷⁹, ואח"כ דיני שריפה, הרג וחנק⁸⁰, ולאחר מכן ממשכה המשנה

⁷⁵ ע"י אפשטיין שם (הע' 56) שהוכיח, שהסבוראים הם הראשונים המעידים על מסכת מכות כנפרדת וכמ"כ על העדויות הארץ ישראליות ששם שתי המסכתות עדיין מחוברות. והיות שבבבלי הסבירו "הרגו אין נהרגים", ובירושלמי לא מצאתי התייחסות דומה, ניתן לומר שהשינוי במבנה - תלוי בהבנת המשנה, אך אין זו הוכחה ודאית.

⁷⁶ ע"י הע' 70, שיתכן, שהיתה עריכה קדומה כזו.

⁷⁷ מ"ב: ד"ה "מוציאין..." וכ"כ מ"ט: ד"ה זו מצות...".

⁷⁸ פ"ז מ"א.

⁷⁹ פ"ו.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

לפרט, שוב באותו הסדר, את המתחייבים בכל מיתה ומיתה:

אלו הן הנסקלים...⁸¹

אלו הן הנשרפים...

אלו הן הנהרגים...⁸²

אלו הן הנחנקים...⁸³

הסדר תואם את דעת חכמים: "סקילה שריפה הרג וחנק".
יתכן, שהמשנה המביאה מחלוקת זו ומפרטת את סדר המיתות - מאוחרת, ונכנסה רק לאחר הסידור, כמו שמעיר סבי מהרי"ן אפשטיין⁸⁴, המסתמך על לשונה החריגה של משנה זו "זו מצוות הנסקלים", המובאת לאחר הפרק העוסק בדיני סקילה.

דוגמה נוספת נמצאת במסכת **בבא קמא**⁸⁵. מסכת זו פותחת במשנה: "ארבעה אבות נזיקין - השור והבור והמבעה וההבער"⁸⁶. לכולה "מבעה" ניתנו שני פרושים: רב אומר אדם, ושמואל אומר שהוא שן. וייס מסביר, שששת הפרקים של ב"ק נשנו ע"פ שתי השיטות: מפ"א מ"ד עד פ"ג מ"ז ע"פ שיטת שמואל, ומפ"ג מ"ח עד סוף פ"ו ע"פ שיטת רב. וכך מסכם וייס:

נראה שלכל הפחות בידי רבי כבר שני המקורות שבהם משתקפות שתי השיטות בפירושו של האב מבעה... פה לפנינו התופעה, שבמשנתנו מוצעים באופן בלתי אמצעי אחר מקור קדום, שני מקורות שונים שכל אחד מכיל כמה משניות, ובאחד מהם משתקף פרוש אחד למקור זה, והשני יסודו בפירוש אחר לאותו המקור עצמו. את תופעה זו כשלעצמה יש לברר גם במקום אחר במשנה⁸⁷.

על פי הסברנו נבין, שמקורות תנאיים, בבואם לפרש משנה קדומה, גילו את פירושם על ידי דרכם בסידור הנושאים ולא כתבו את פירושם במפורש. רבי הוא שאיחד את שני הפירושים. סידור זה שונה ממה שראינו עד כה, כי אין לו משמעות הלכתית מעשית, ועל כן הובאו שתי הדעות. אנו רואים שיש כאן שימוש בטכניקת סידור זו כדרך פירוש.

⁸⁰ פ"ז.

⁸¹ פ"ז מ"ד.

⁸² פ"ט מ"א.

⁸³ פ"א מ"א.

⁸⁴ מבואות לספרות התנאים עמ' 418.

⁸⁵ רעיון זה נלקח ללא שינוי מתוך אברהם וייס, "דיונים וברורים בבבא קמא", עמ' 31-35.

⁸⁶ ב"ק פ"א מ"א.

⁸⁷ שם, עמ' 35.

מאמר זה מציע תפיסה על פיה ישנם במשנת רבי תכנים מעבר למשניות הבודדות, ושביסוד המשניות רמז רבי להכרעות הלכתיות. במבוא בררנו שבין הסדרים והמסכתות לא היה סדר אותו קבע רבי, שממט נוכל להסיק מסקנות. בתוך המסכת העניין שונה, וכאן ראינו שיש סדר בנושאים, וסדר זה נקבע ע"י רבי בעריכת המשנה. בשני החלקים הבאים ראינו שש דוגמאות, בשתי שיטות סידור, שמתוכם ניתן לראות בסיודר הנושאים הקיים הכרעה הלכתית. כאמור, דוגמאות אלו הן רק פתח לבדיקת הנושא הזה במקומות רבים נוספים במשנה.

ברצוני לסיים בדבריו של ר' זכריה פרנקל בספרו 'דרכי המשנה', שכל מאמרי אינו אלא פירוש לדבריו בפסקה זו:

המשנה לא נסדרה במקרה וכאשר עלה איזה מאמר על זיכרון המסדר, וזה לא יאות למלאכה פחותת הערך אף כי לחיבור נכבד אשר כלולים בו גנזי התורה ונתחבר להיות חקוק וחרוץ בזיכרון כל הוגה בו. ואם לא נגלו לעינינו הכללים אשר על פיהם נבנתה המשנה, ולא הנחיל לנו המסדר בפירוש התווים אשר התנה וקו המשקולת אשר נטה למען היות כל אחד על מקומו ויהיו כל חלקי הבית אחוזים זה בזה, הלא זה דרך כל אומן משכיל להתוות הבניין ברוחו בכלליו ובפרטיו ולהוציאו אל הפועל על פי הצורה אשר צר ברוחו. ועין רואה סכל לא תבין עומק מפעולות האומן ובא מבין ויחקרנו⁸⁸.